

”כל שנה יכולה להיחשב כשנה הראשונה”: הסדרי זמן וזהות בוויכוח על שנות החמישים

חנה הרצוג

המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב

בשנים האחרונות מתמקדת עדשת המחקר של החברה הישראלית יותר ויותר בשנות החמישים. כיצד אפשר להסביר את ריבוי הספרים, המאמרים וימי העיון העוסקים בשנים הראשונות של המדינה? אין לייחס את פרץ הכתיבה על שנות החמישים לפתיחתם של ארכיונים שהיו קודם לכן סגורים בפני החוקרים, וגם אין מדובר בהכרח בתומר מסווג או בחומר שלא היה ידוע או נגיש. יתרה מזאת, גם בעבר מרבית המחקרים שעסקו בחברה הישראלית לא התעלמו לחלוטין משנות החמישים. לפיכך יש לחפש את ההסבר לעניין הגובר בשנות החמישים בתהליכים של שינוי בשיח האקדמי, ובייחוד בשיח הציבורי, לסימון המחודש של עשור זה בהיסטוריוגרפיה של החברה הישראלית.

סימון זה קשור, בין השאר, לעובדה שהשיח האקדמי, לא כל שכן הציבורי, על הסדרת הזמן ועל החלוקה לתקופות הוא חלק מהמאבק החברתי בין קבוצות ובתוך קבוצות על זהות, ועל הגדרת הקולקטיב ומהותו.

”כל שנה יכולה להיחשב כשנה הראשונה”, כותב מייקל יאנג בספרו על הזמן. ”הצעד החשוב הוא מסגורם של כמה אירועים בזמן נתון והפיכתם ל’שלנו’ – תאריך פותח בעל משמעות מיוחדת חייב להיבחר למטרה זו” (Young 1988, 197). ההתחקות אחר השינויים בתיקוף (פריודיזציה) ובבחירת האירועים המעצבים מלמדת על השינויים בהגדרת הזהות ”שלנו” ולא פחות מכך על השינויים החלים בהרכב השותפים לתהליך הגדרת הזהות. שאלות המפתח הן, לכן, מי הם הממסגרים של האירועים? כיצד ובידי מי הופך הסיפור ההיסטורי לחלק בהבניית ה”אנחנו” או ה”שלנו”?

טענתי היא שההיסטוריוגרפיה של החברה הישראלית התבססה עד לאחרונה על תיקוף שנבע מניסיון חייהן של קבוצות דומיננטיות.

בהסדרי הזמן האלה היה הטיפול בשנות החמישים חלק מרצף הסיפור ומהגיונו ההגמוני. הקמת המדינה היתה שיאו של תהליך מתמשך זה. לאחרונה גובר קולן של קבוצות שנדחקו לשוליים – ביניהן מזרחים, ערבים ונשים – במסגרת מה שלעתים מכונה "פוליטיקה של זהויות". קבוצות אלה מציעות לראות בשנות החמישים את שנות הסיומן המחודש של האירועים המעצבים של החברה הישראלית, שנים שהיו מכריעות בחווייתם הקיומית. בעבורם היתה הקמת המדינה חוויה שכוננה את שוליותם החברתית ומיסדה אותה. קבוצות אלה מעניקות כיום לשנות החמישים משמעויות אחרות מאלה שהתמסדו ברצף ההיסטוריוגרפי הדומיננטי.

עיון ביקורתי בגל החדש של ההתעניינות בשנות החמישים מגלה שתוקרים שונים בחרו – בחלקם בשל המאבקים ההיסטוריוגרפיים החדשים על הגדרת הזמן – להיאחו בתיקוף שהציעו קבוצות השוליים. כאלה הן עבודותיהם של הכהן (1998), ליסק (1999) ובר-און (1999). אולם עבודות אלה, כמו רבות אחרות, לא אימצו את העמדה הפרשנית שהציעו הקבוצות שנדחקו לשוליים והן מעוגנות בפרשנות ההגמונית. אני מבקשת להציג בקצרה שני הסדרי זמן שהיו דומיננטיים עד עתה ולהצביע על ראשיתו של שיח פרשני הנובע מהחוויה הקיומית של קבוצות השוליים ונישא בעיקרו בידי קבוצות אלה.

הסדר הזמן הדומיננטי הראשון ששלט בהיסטוריוגרפיה של החברה הישראלית קבע שההיסטוריה הישראלית החדשה מתחילה בראשית הציונות ומשתרשרת סביב הסיפור של גלי עלייה ובניית אומה. לפי הגדרה זו, זהו סיפור המתכונן סביב הבעיות הקיומיות של יהודי אירופה. התנועות והזרמים השונים שנולדו אז מתפרסים על פני קשת אינטלקטואלית ופוליטית רחבה, החל בתפיסות אזרחיות חילוניות שנתפסו כטמיעה, דרך צורות שונות של השתלבות כאזרחים בני דת שונה או כשותפים לבניית חברה סוציאליסטית חדשה, עבור לדפוס חדש של הסתגרות דתית-חרדית וכלה בצמיחת התנועה הציונית על זרמיה השונים, כחלק מהתנועות הלאומיות של אותה עת. ראוי לחזור ולהדגיש שהפתרון הציוני היה אחד מפתרונות רבים שצמחו והוצעו לבעיות הקיומיות שהעסיקו את יהדות אירופה. גם הגירסה הציונית שהתמסדה והפכה לדומיננטית היא אחת מסדרה של גירסאות מתחרות. הסיפור הקולקטיבי שנבנה והתמסד התבסס על תפיסה של חברה חדשה הנבנית על בסיס של גלי מהגרים, ולכן התיקוף מבוסס בראשיתו על הבחנה בין "יישוב ישן" ל"יישוב חדש", כאשר ההיסטוריה של "היישוב

החדש" מסופרת כרצף של עליות, שכל אחת מהן תורמת לבינוי האומה. הסדר הזמן והסיפר ההיסטורי ההופך את האירועים ל"שלנו" נמצאים מתוך ובתוך השיח הדומיננטי של בני התקופה שייצגו את הזרם שהפך לדומיננטי.

שנות החמישים בסיפר הגמוני זה הן שבר ברצף וכישלון בסאגה המספרת על בניין חברה חדשה, שכן עולי שנות החמישים – פליטי השואה כמו יוצאי ארצות ערב – אינם משתבצים "יפה" בהגיון הסיפר. במובן זה אין הברדל מהותי בסיפר בינוי האומה שמספרים הורוביץ וליסק (1978; 1990) וליסק (1999) ובין הסיפר שמציע שפירא (1977) ובמידה רבה גם הכהן (1998) ובר־און (1999). אמנם שפירא מבקר את תיזת ההסכמיות שמציעים הורוביץ וליסק בתהליך בינוי הדמוקרטיה הישראלית, הכהן מצביעה על הכשל בקליטת העלייה שנבע מאימוץ דפוסי החשיבה הדומיננטיים שדור המייסדים היה שבוי בו, ובר־און מדבר על אתגר הריבונות – אך עדיין עיקר סיפורם סובב סביב גיבושה של חברה מהפכנית שהתרחש בין ועם גלי מהגרים שביקשו פתרון לחוויה הקיומית של גזירת הגלות.

הבחירה של ליסק לכתוב ספר שכותרתו העליה הגדולה בשנות החמישים – כשלנו של כור ההתוך (1999) מעידה לכאורה שהוא מקבל את עמדת התיקוף החדשה המתחילה בשנות החמישים, אולם האופן שבו הוא מפרש את השנים הללו נעוץ עמוק בסיפר הדומיננטי. לדבריו, "פרק הזמן משנת 1948 עד שנת 1952 הוא ללא ספק מן החשובים ביותר בתולדות שיבת ציון המודרנית" (שם, 1). וכך הוא מנסח את הגורם שהביא לשבר בסאגה של השיבה:

עד 1948 עמדו במוקד ההוויה השסעים הפוליטיים-אידיאולוגיים, ולא השסעים החברתיים-תרבותיים. במידה מסוימת נבע הדבר ממספרן המצומצם של הקבוצות החריגות מבחינה תרבותית ונוהגית, כגון החרדים הקיצוניים וכמה מעדות המזרח, וממגמות ההתבדלות של קבוצות השוליים... (שם, 106).

השחקנים המרכזיים בהסדר הזמן הדומיננטי הזה ממשיכים להיות בני הקבוצות שהפכו לדומיננטיות בתקופת היישוב. כך, למשל, את התגייסות תנועת המושבים לקליטת עליית שנות החמישים מסבירה הכהן ברצונה "להיחלץ ממצב הנחיתות שחשו מול הקיבוצים, מציאות שהיו שרויים בה מאז הקמתו של מושב העובדים הראשון ב־1921" (הכהן 1998, 72). הפתרונות המוצעים לעולים אינם צומחים מתוך הוויית חייהם

שלהם אלא מתוך הוויית חייהם של הקולטים (מה שנהוג לכנות "קבוצת המייסדים") ומאבקייהם הם. על פי סיפר זה, היתה הקמת המדינה עוד כלי בדרך שהחלה שם, במזרח אירופה.

למרות הבדלים מהותיים במידת הביקורת והמודעות בין הכותבים לתהליכים החברתיים של שנות החמישים, פרשנותם מעוגנת בסיפור הדומיננטי. כראון מנסה למשל לחלץ גם קולות אחרים, אך אלה עדיין בעיקר קולות הבוקעים מתוך מעגלי הוותיקים והאשכנזים. בהקשר זה ראוייה לציון במיוחד עבודתה של הכהן, המראה לכל אורך ספרה כיצד מדיניות הקליטה הביאה פתרונות "מוכנים" שנבעו מהוויית חייהם של דור המייסדים, כשרק בשוליים של השוליים היתה נכונות להסתכל על המציאות מעיני הנקלטים. גם המונחים עצמם — "קולטים" ו"נקלטים" — מסגירים כמובן את עמדת היסוד של העושים במלאכה ושל הכותבים. הסדר הזמן הדומיננטי השני מתארן סביב המלחמות: מלחמת העצמאות, מבצע קדש, מלחמת ששת הימים, מלחמת ההתשה, מלחמת יום הכיפורים, מלחמת לבנון. גם מי שמוסיפים את האינתיפאדה למניין המלחמות, וזאת כעמדת התרסה נגד הגדרתה כהתפרעויות וכהפרת סדר, חוברים להסדר הזמן הקולקטיבי ההופך את המלחמות לאירועים המעצבים "שלנו". הדבר נכון גם ביחס למי שחוזרים אחורה ומספרים את כל סיפור "תקופת היישוב" והמדינה כמאבק צבאי מתמשך. המלחמות, השירות הצבאי, המילואים, החיים בצל תפיסת האיום הביטחוני, ראיית הצבא ככור ההיתוך, כצבא העם, כמו גם ראיית ההתגייסות בעת חירום ומלחמה כשעותיה היפות של החברה הישראלית — כל אלה חוברים לרצף אירועים ותולדות הבונים את הסיפור ההיסטורי של החברה הישראלית במידה רבה כחלופה לסיפר העליות.

הסדר זמן ה"מלחמות" נעוץ בחוויות הקיומיות של "הדור השני", בני הקבוצות הדומיננטיות. הוא גישא בידי בני הארץ, צעירים שגדלו בישראל או נולדו בה, מי שחווית הגלות או ההגירה לא היתה תווייתם הקיומית המרכזית. דחיקת הצעירים ממרכזי הכוח הפוליטיים וניתוב רבים מהם לארגונים הצבאיים השונים לפני קום המדינה ולקריירה צבאית לאחר קום המדינה (שפירא 1997; בן אליעזר 1995) הפכו לחוויותם המעצבת. העלית הצבאית עד לשני העשורים האחרונים גויסה בעיקרה מקרב גברים, בני הוותיקים, בני תנועת הקיבוצים והמושבים הוותיקים, ילידי הארץ וחניכיה, שרובם היו אשכנזים. כשקבע דוד בן-גוריון ב־1951 ש"יש לנו מדינה, אבל לא אומה" וייעד לצבא את התפקיד של בניית האומה (בן אליעזר 1994), הוא ניסח את היסוד למסגורם של האירועים

שלאחר קום המדינה ולהפיכתם ל"שלנו" דרך ציר הצבא והמלחמות. כמו בכל שיח דומיננטי, הזהות של "אומה במדים" מזוהה עם "החברה" ודוחקת לשוליים את מי שלא שותף להגדרת זהות זו. כתוצאה מתפיסה חברתית זו הועמדו בשולי החברה במשך שנים כל ה"לא-משרתיים": ערבים, חרדים, "משתמטים" ו"לא-מתאימים" (אלו היו הגדרות הצבא; רובם היו מזרחים) וסרבני שירות (מוצהרים). מרכזיות השיח הצבאי כמגייס זהות אפשרה לא רק הדרה אלא גם ריבוד בקרב המשרתיים בצבא. כך למשל התקיים ריבוד בין ה"קרביים" והמשרתיים ב"יחידות נבחרות" ובין ה"ג'ובניקים" (רבים מהם מזרחים), או אי-שוויון בין גברים לנשים. בהסדר זמן המלחמות, הקמת המדינה היא נקודת שיא בתהליך המתואר כמאבק מתמשך, והנכונות להשתמש בכוח הצבאי נתפסת כדרך להבטחת המשך קיומה של המדינה במזרח התיכון המסוכסך. הכרסום בדומיננטיות של הסדר זמן זה מתרחש עם הצבת השאלה אם אכן אלה מלחמות "אין ברירה" ועם התפתחותו של "שיח השלום". עם זאת, ראוי לחזור ולהדגיש כי סיפר זה נישא אף הוא בידי בני הקבוצות הדומיננטיות.

השיח המתעצם כיום סביב שנות החמישים הוא שיח היברידי, שיח הנבנה בו-בזמן מתפיסות תיאורטיות שונות. אמנם הוא כולל עבודות המצייתות להסדרי הזמן ההגמוניים (למשל לסיס 1999; הכהן 1998), אבל גם עבודות המאתגרות הסדרי זמן אלה. ביניהם אפשר למצוא בני קבוצות דומיננטיות, ילידי הארץ המכונים לעתים "פוסט-ציונים" (למשל, רם 1993); ואולי יותר מכל: בני קבוצות שבהסדרי הזמן הקודמים הודרו מהסיפור הדומיננטי, ואשר למרות ביקורתם עצם הקמת המדינה היא בעבורם חוויה קיומית שעיצבה ועדיין מעצבת את עולמם (למשל, Shohat 1988; Shenhav 1999; Sa'adi 1992; ברקוביץ 1999). התופעה הבולטת אפוא היא שלהבדיל מהתיקופים הקודמים, המסגור המחודש — כמו גם הפרשנות החדשה — התעורר ונישא בעיקר על ידי קבוצות שבעבורן הקמת המדינה היתה שבר, שינוי עמוק ו/או דחיקה לשוליים. זויות הראייה החדשה המוצעת לכתיבת ההיסטוריה הישראלית נסמכת על ניסיון של הקבוצות שלא היו שותפות דומיננטיות בעיצוב המדינה, הקבוצות שהמדינה, כמנגנון שליטה, ניסתה לעצבן. הבחינה המחודשת והביקורתית של משמעות הקמת המדינה מנקודת ראותם של מי שהיו הנשלטים והמדוכאים מאפשרת בלשונו של יאנג להפוך אירועים אלה גם ל"שלהם". כמו התיקופים הקודמים, גם התיקוף הזה — תקופת המדינה — הוא חלק מהשיח על זהות. אלא שבתיקוף

זה לוקחים חלק פעיל במשא ומתן על הגדרת הזהות גם מי שזהותם הודרה, נמחקה, דוכאה ו/או הושתקה וכיניהם: מזרחים, ערבים, נשים וחרדים.

הקמת המדינה הפכה לבעיה הקיומית של יוצאי ארצות ערב, שכן בעקבות הקמת המדינה נאלצו רובם לעזוב את ארצות מולדתם. מחנות המעבר, המעברות, מושבי העולים ועיירות הפיתוח היו המנגנונים המדינתיים שעיצבו את גורלם. מערכת החינוך הממלכתי והממלכתי-דתי היתה כלי מדינתי שהתכוון לעצבם מחדש תוך מחיקת מורשתם התרבותית או דחיקתה לשוליים. הזהות המזרחית המוכרת לנו כיום היא פרי החוויה המדינתית של המזרחים/ספרדים.

הקמת המדינה הפכה גם לבעיה הקיומית של הערבים שעזבו וגורשו והפכו לפליטים, אך גם של אלה שנותרו כמיעוט במדינה היהודית. החיים במדינה היהודית יצרו ניסיון חיים ייחודי לפלסטינים אזרחי ישראל, ניסיון שאינו זהה לניסיון הפלסטינים מתוך לגבולות המדינה, אך גם אינו זהה לניסיון חייהם של האזרחים היהודים.

הקמת המדינה שבאופיה היתה מדינה חילונית יצרה בעיה קיומית בעבור החוגים הדתיים הלאומיים והחרדים שדבקו בהלכה היהודית כמקור השראה והוראת דרך. המדינה שהוקמה מיסדה סדר מגדרי שהיה מבוסס על חלוקת עבודה ועל יוקרה בלתי שוויונית בין המגדרים. מיסוד המדינה כמנגנון שליטה דומיננטי יצר את המצוקה של חברה אזרחית ותרבות אזרחית. המציאות הרבת-תרבותית ו"הסקטוריאליזם" של סיום המאה מחפשת את שורשיה בראשיתו של הסיפור המדינתי.

התיקוף ה"מדינתי" מעיד על ראשית התגבשותו של הסדר זמן חדש. זהו העירן שבהעדר פרספקטיבה של זמן מוסכמת זוכה בינתיים לכינויים שחלקם מתייגים וחלקם מאדירים: העידן הפוסט-מודרני, הפוסט-ציוני, הפוסט-מדינתי, הגלובלי, או הרבת-תרבותי. נשאי ה"פוסטים" למיניהם הם דור ילידי הארץ, דור שני או שלישי, ביניהם ילדי קבוצות דומיננטיות ובני מהגרים. אלה הם חניכי המדינה שנולדו למסגור המובן מאליו של הסיפורים הדומיננטיים והם החלו לשאול על המובן מאליו שהוצע להם. הם מציעים דרך אחרת למסגר את עולמם החברתי, הם מבקשים למקם את עצמם מחדש בעולם זה ולצקת משמעות חדשה/מחודשת לזהותם.

התיקוף המחודש המתחיל משנות החמישים ומציג פרשנות חדשה לשנים אלה, אינו מסתפק באיתור ובניתוח של הגורמים המדינתיים המעצבים של החוויה הקיומית של נשאי, אלא מתרכז בניסיון להתחקות

אחר ההיסטוריה הקדם-מדינתית והמדינתית של כל אחת מהקבוצות השונות. מחקרים רבים עוסקים בחשיפה של ההיסטוריה הייחודית של יוצאי עיראק (ראו מאיר, בדפוס), יוצאי מרוקו (למשל, צור 2000) ויוצאי ארצות ערב האחרות; בכתובה של ההיסטוריה של הפלסטינים (למשל, Kimmerling and Migdal 1992); בחילוץ עולמן המגוון של נשים שהושכח והושחק בהיסטוריוגרפיה הדומיננטית (למשל של פלסטיניות אורחיות ישראל, Herzog 1999; של נשים חרדיות, אלאור 1992) ושל קבוצות חברתיות אחרות (למשל של הכנענים, ראו חבר 1999).

בעקבות התיקוף החדש וההתחקות אחר "היסטוריות" של קבוצות שהושחקו, מתחילה להיכתב היסטוריה חברתית לא רק של שנות החמישים אלא גם היסטוריה מחודשת של כלל החברה הישראלית (ראו אופיר 1999). זוהי היסטוריה בעלת רבדים רבים, שאינה מאחידה וגם פעמים רבות אינה מאחדת, אך הנותנת מקום לעברן של קבוצות שונות, עבר הנעוץ בתקופה שלפני קום המדינה ובמהלך קיומה. עבר שלא רק שאינו נכפה, ולא רק שהוא מאפשר הכללה, אלא גם הופך את נשאו למשתתפים פעילים בעיצוב זהותם הם, בהגדרה מחודשת של זהותם של אחרים ושל חברה "ישראלית" אחרת. המהלך הזה הוא רק בתחילתו.

ביבליוגרפיה

- אופיר, עדי; (עורך), 1999. 50 ל-48, גיליון מיוחד של תיאוריה וביקורת: מומנטים ביקורתיים בתולדות מדינת ישראל (12-13).
- אלאור, תמר, 1998. משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות, עם עובד, תל-אביב.
- בן אליעזר, אורי, 1994. "אומה במדים ומלחמה: ישראל בשנותיה הראשונות", זמנים 49: 50-65.
- , 1995. דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי — 1936-1956, דביר, תל-אביב.
- בר-און, מרדכי, (עורך), 1999. אתגר הריבונות, יד בן צבי, ירושלים.
- ברקוביץ, ניצה, 1999. "אשת חיל מי ימצא? נשים ואזרחות בישראל", סוציולוגיה ישראלית ב (1): 277-318.
- הורוביץ, דן, ומשה ליסק, 1977. מישור למדינה: יהודי ארץ ישראל בתקופת המנדט כקהילה פוליטית, עם עובד, תל-אביב.
- , 1990. מצוקות באוטופיה: ישראל — חברה בעומס יתר, עם עובד, תל-אביב.

- הכהן, דבורה, 1998. הגרעין והריחיים, עם עובד, תל-אביב.
- חבר, חנן, 1999. "הספרות הכנענית בתרבות הישראלית", סוציולוגיה ישראלית ב (1): 147–166.
- ליסק, משה, 1999. העלייה הגדולה בשנות החמישים — כשלונו של כור ההתוך, מוסד ביאליק, ירושלים.
- מאיר, אסתר, (בדפוס). "עולי עיראק והממסד הישראלי בראשית שנות החמישים — המאבק להשתלבות", מאה שנות ציונות, ערכה אניטה שפירא, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים.
- צור, ירון, 2000. "אימת הקרנבל — ה'מרוקנים' והתמורה בכעיה הערתית בישראל הצעירה", אלפיים 19: 126–164.
- רם, אורי, (עורך), 1993. החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, ברירות, תל-אביב.
- שפירא, יונתן, 1977. הדמוקרטיה בישראל, מסדה, רמת-גן.
- Herzog, Hanna, 1999. "A Space of Their Own: Social-Civil Discourses among Palestinian Israeli Women in Peace Organizations," *Social Politics: International Studies of Gender, State and Society* 6 (3): 344–369.
- Kimmerling, Baruch, and Joel Migdal, 1993. *The Palestinian*. New York: The Free Press.
- Sa'adi, Ahmad, 1992. "Between State Ideology and Minority National Identity: Palestinians in Israel and in Israeli Social Science Research," *Review of Middle East Studies* 5: 110–130.
- Shenhav, Yehouda, 1999. "The Jews of Iraq, Zionist Ideology, and the Property of the Palestinian Refugees of 1948: An Anomaly of National Accounting," *International Journal of Middle East Studies* 31: 605–630.
- Shohat, Ella, 1988. "Sephardim in Israel: Zionism from the Standpoint of Its Jewish Victims," *Social Text* 19–20: 1–34.
- Young, Michael, 1988. *The Metronomic Society — Natural Rhythms and Human Timetables*. London: Thames and Hudson.